

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فرهنگ‌نامه
بناهای دینی پیش از اسلام ایران

فرهنگ‌نامه
بناهای دینی پیش از اسلام ایران

دکتر میترا آزاد

۱۳۹۶

۶۴۳

مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

فرهنگ‌نامه بناهای دینی پیش از اسلام ایران

میترا آزاد

ویراستار: علیرضا استواری

حروف‌نگار و صفحه‌آرا: هادی عادل‌خانی

طراح جلد: آناهیتا رنجبر

ناظر چاپ: صفر ممیزاد

چاپ اول: ۱۳۹۶

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۴۰۰,۰۰۰ ریال

کلیه حقوق برای دانشگاه شهید بهشتی محفوظ است.

سرشناسه:	آزاد، میترا، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور:	فرهنگ‌نامه بناهای دینی پیش از اسلام ایران / نویسنده میترا آزاد؛ دانشگاه شهید بهشتی.
مشخصات نشر:	تهران: دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری:	۴۹۹ص: مصور.
فروست:	مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی؛ ۶۴۳.
شابک:	۹۷۸ ۹۶۴ ۴۵۷ ۳۸۰ ۴
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیپا
یادداشت:	کتابنامه.
موضوع:	ایران -- آثار تاریخی -- پیش از اسلام
موضوع:	Iran -- Antiquities -- Pre-Islamic
شناسه افزوده:	دانشگاه شهید بهشتی.
رده‌بندی کنگره:	DSR1۴۰/1۴۴ ۱۳۹۶
رده‌بندی دیوبی:	۹۵۵/۰۱
شماره کتابشناسی ملی:	۴۶۳۲۵۱۴

کد ناشر ۱۰۰۱۷۳۴
www.pub.sbu.ac.ir
unipress@mail.sbu.ac.ir

تصویر روی جلد: کاخ سروستان

تقدیم به همه عزیزانی که در راه تدوین این کتاب یار و همراهم بودند.

فهرست مطالب

۱۷	بیشگفتار
۱۹	مقدمه
۲۵	آ-الف
۲۷	آتشکوه، آتشکده
۳۱	آذربزین مهر، آتشکده
۳۳	آذر جو، چهارطاقی
۳۵	آغمیون، چهارطاقی
۳۶	ابرقو، مسجد بیرون (ابرکوه)
۳۹	ابیانہ، آتشکده
۴۲	احمدآباد، چهارطاقی
۴۲	ارشت، چهارطاقی
۴۳	ارمو، چهارطاقی
۴۴	اسپاخو، کلیسا
۴۶	استخر، محوطه
۴۶	استر و مردخای، آرامگاه
۴۷	اسماعیل، دخمه‌های سنگی
۴۸	اشکفت سلمان، محوطهٔ مقدس
۵۰	اصفهان، آتشگاه
۵۶	الزین، چهارطاقی
۵۷	امامزاده دوازده تن
۵۸	اندیکا، چهارطاقی
۵۹	اوطاق، چهارطاقی
۶۰	ایچ، چهارطاقی
۶۲	ایزدخواست، چهارطاقی
۶۵	ایوان کرخه
۶۹	ب
۷۱	باباجان، تپه
۷۲	بازه‌هور، چهارطاقی

۷۷	باغ بدره، آتشدان
۷۷	باغ ملک، چهارطاقی
۷۸	بام فرهاد، گوردخمه
۷۹	بتخانه، نیایشگاه
۸۰	برجین، آتشکده
۸۱	برچشمهٔ (۱)، چهارطاقی
۸۱	برچشمهٔ (۲)، چهارطاقی
۸۲	بردچله، آتشدان
۸۳	بردنشانده، محوطهٔ باستانی
۸۵	برده‌کنته، آتشکده
۸۶	برزو، آتشکده
۸۷	بسطام، معبد
۸۸	بندیان، معبد
۹۲	بی‌بی‌کند، دخمهٔ سنگی
۹۲	بیستون، محوطهٔ باستانی
۹۷	بیشاپور، محوطه

۱۰۳

۱۰۵	پاسارگاد، آتشدان
۱۰۶	پیرچم، چهارطاقی
۱۰۷	پیررباط، چهارطاقی
۱۰۸	پیر سبز چک‌چک، آتشکده
۱۱۰	پیرماه شاه، قلعه

پ

۱۱۱

۱۱۳	تپتی آهار، آرامگاه
۱۱۴	تپهٔ آتشکده
۱۱۵	تپهٔ چهارطاق، آتشکده
۱۱۵	تپه حصار، کاخ
۱۱۷	تپه میل، آتشکده
۱۲۴	تخت رستم، چهارطاقی
۱۲۸	تخت سلیمان، آتشکده
۱۳۵	تخت سلیمان، آتشکدهٔ شاهی
۱۳۶	تخت سلیمان، معبد آناهیتا
۱۳۸	تخت مسجد سلیمان، آتشکده
۱۴۱	تخت‌نشین، چهارطاقی (فیروزآباد)

ت

۱۴۲	تشان، کلیسا	
۱۴۴	تشویر، چهارطاقی	
۱۴۶	تل جنگی، چهارطاقی	
۱۴۷	تل جیران، چهارطاقی	
۱۴۸	تنگ چک چک، چهارطاقی	
۱۴۹	تنگ سروک، نقش برجسته	
۱۵۴	تنگ سولک، نقش برجسته	
۱۵۴	تورنگ تپه، چهارطاقی	
۱۵۷		ج
۱۵۹	جره، چهارطاقی	
۱۶۱	جولیان، آتشکده	
۱۶۳		ج
۱۶۵	چاهک، چهارطاقی	
۱۶۷	چغازنبیل، معبد	
۱۷۰	چله خانه، غار	
۱۷۱	چم نرگسی، آتشکده	
۱۷۱	چم نمشت، چهارطاقی	
۱۷۲	چهارده، آتشکده	
۱۷۳	چهارطاق، آتشکده	
۱۷۴	چهارطاقی گنبد	
۱۷۴	چیر، مقبرهٔ صخره‌ای	
۱۷۷		ح
۱۷۹	حسنلو، محوطهٔ باستانی	
۱۸۱	حضرت مریم، کلیسا	
۱۸۲	حبقوق نبی، آرامگاه	
۱۸۵		خ
۱۸۷	خارک (جزیره)، آتشکده	
۱۸۸	خارک، کلیسا	
۱۹۰	خرم‌دشت، چهارطاقی	
۱۹۱	خسرو، کاخ	
۱۹۳	خورآباد، چهارطاقی	
۱۹۴	خورهه، معبد	

۱۹۷	خیرآباد، چهارطاقی	
۱۹۹		د
۲۰۱	داراب، آتشکده	
۲۰۳	دال‌رین، گوردخمه	
۲۰۶	داودختر، گوردخمه	
۲۰۶	دره‌شهر، چهارطاقی	
۲۰۷	دروار، آتشکده	
۲۰۸	دکان داوود، گوردخمه	
۲۰۹	دهانه غلامان	
۲۱۰	ده شیخ، چهارطاقی	
۲۱۳		ر
۲۱۵	رحمت‌آباد، چهارطاقی	
۲۱۶	رهنی، چهارطاقی	
۲۱۹		ز
۲۲۱	زاربلاغ، معبد	
۲۲۴	زاغ، چهارطاقی	
۲۲۵	زاغه، معبد	
۲۲۶	زندان سلیمان، پرستشگاه	
۲۲۹		س
۲۳۱	سدوک، مقابر صخره‌ای	
۲۳۲	سراب ذهاب، آتشگاه	
۲۳۲	سرخه‌ده، گوردخمه	
۲۳۳	سروستان، کاخ	
۲۳۶	سکاوند، گوردخمه	
۲۳۶	سلطان‌آباد، چهارطاقی	
۲۳۸	سمیران، چهارطاقی	
۲۳۹	سیاهگل، چهارطاقی	
۲۴۰	سیمکان، چهارطاقی	
۲۴۳		ش
۲۴۵	شَدّی، مقابر صخره‌ای	
۲۴۶	شگفتی، غار	

۲۴۶	شمی، معبد	
۲۴۷	شوش، آتشکده	
۲۴۸	شهرستانک، قلعه دختر	
۲۴۹	شهر سوخته	
۲۴۹	شیان، معبد	
۲۵۰	شیخ عالی، چهارطاقی	
۲۵۱	شیرکوه، چهارطاقی	
۲۵۲	شیرین و فرهاد، طاق	
۲۵۵		ص
۲۵۷	صحنه، گوردخمه (ها)	
۲۵۹		ط
۲۶۱	طاق پل هیان، چهارطاقی	
۲۶۲	طاق گرا، معبد	
۲۶۳	طالش، آتشگاه	
۲۶۵		ظ
۲۶۷	ظالمی، چهارطاقی	
۲۶۸	ظهرشیر، چهارطاقی	
۲۶۹		ع
۲۷۱	عقدا، چهارطاقی	
۲۷۲	عقدا، مسجد جامع	
۲۷۳	علی آباد، چهارطاقی	
۲۷۵	علی وطنی، چهارطاقی	
۲۷۷		ف
۲۷۹	فخریکا، گوردخمه	
۲۸۰	فراشه داران، معبد	
۲۸۱	فراشبند، چهارطاقی	
۲۸۲	فردجان، آتشکده	
۲۸۴	فرهادآباد، چهارطاقی	
۲۸۴	فیروزآباد، کاخ	
۲۸۶	فیشور، چهارطاقی	
۲۸۹		ق

۲۹۱	قارنی یارخ، گوردخمه
۲۹۲	قاضی‌خان‌علیا، چهارطاقی
۲۹۳	قبرسلطان، چهارطاقی
۲۹۴	قجر، چهارطاقی
۲۹۴	قدمگاه آذرشهر، معبد
۲۹۶	قدمگاه جهرم، آتشکده
۲۹۷	قدمگاه چاشت‌خوار، معبد
۲۹۸	قراول، چهارطاقی
۲۹۹	قره‌کلیسا
۳۰۱	قصر شیرین، چهارطاقی
۳۰۳	قطب‌آباد، چهارطاقی
۳۰۴	قلعه‌دار، چهارطاقی
۳۰۶	قلعه‌داور، آتشکده
۳۰۷	قلعه‌دختر، فیروزآباد
۳۰۹	قلعه‌دختر، قم
۳۰۹	قلعهٔ ضحاک، چهارطاقی
۳۱۲	قنات باغ، چهارطاقی
۳۱۳	قیز قلعه‌سی، آشدان
۳۱۳	قینسر، چهارطاقی

۳۱۵

۳۱۷	کازرون، چهارطاقی
۳۲۰	کراته، چهارطاقی
۳۲۱	کرفتو، غار
۳۲۳	کرکلک ورمیان، چهارطاقی
۳۲۴	کرمجگان، چهارطاقی
۳۲۶	کل خرابه، معبد صخره‌ای
۳۲۶	کلم، چهارطاقی
۳۲۷	کمبوجیه، مقبره
۳۲۸	کنارسیاه، چهارطاقی
۳۳۲	کنگاور، محوطهٔ باستانی
۳۳۴	کنگلو، قلعه
۳۳۵	کورانگون، معبد
۳۳۵	کوروش، آرامگاه
۳۳۷	کوسان، چهارطاقی
۳۳۸	کوشک اردشیر

ک

۳۳۹	کول فرح، محوطه
۳۴۰	کوه خواجه، آتشکده
۳۴۵	کهنارو، چهارطاقی
۳۴۶	کیورز امیرآباد، تپه

گ

۳۴۷	
۳۴۹	گرکویه، آتشکده
۳۴۹	گره چغا، تپه آتشکده
۳۵۰	گزه، آتشکده
۳۵۱	گل سرخدان، آتشکده
۳۵۱	گمب فسا، آتشکده
۳۵۲	گودین تپه، قلعه شهر
۳۵۳	گوردختر، آرامگاه
۳۵۴	گور دوپا، آتشکده
۳۵۵	گیلان غرب، چهارطاقی
۳۵۵	گیلانکشه، آتشکده

ل

۳۵۹	
۳۶۱	لائودیسسه، معبد
۳۶۱	لنگرود، چهارطاقی

م

۳۶۳	
۳۶۵	مارتوما، کلیسا
۳۶۶	مارخنه، کلیسا
۳۶۷	ماردانیال، کلیسا
۳۶۷	مارسرکیس، کلیسا
۳۶۹	ماریوخنه، کلیسا
۳۶۹	ماه فرخان، چهارطاقی
۳۷۰	مزیجان، چهارطاقی
۳۷۱	مغ، آتشکده
۳۷۲	مقام صاحب الزمان، گوردخمه (ها)
۳۷۳	مند، نیایشگاه
۳۷۶	منصورآباد، چهارطاقی
۳۷۶	موشکان، چهارطاقی
۳۷۸	موک، چهارطاقی
۳۷۸	مولاب، چهارطاقی

۳۷۹	میترا، معبد
۳۸۰	میرمظفر، چهارطاقی
۳۸۲	میل میلونه، آتشدان
۳۸۳	میمند، آتشکده

۳۸۵

ن

۳۸۷	نارین‌قلعه (نایین)
۳۸۸	نخلک، چهارطاقی
۳۹۰	نطنز، چهارطاقی
۳۹۲	نقاره‌خانه، چهارطاقی
۳۹۳	نقش رستم، آتشدان‌های نقش برجسته
۳۹۴	نقش رستم، محوطه مقدس
۳۹۵	نقش رستم، نیایشگاه
۳۹۶	نگار، چهارطاقی
۳۹۷	نورآباد، برج
۳۹۸	نوشیجان، تپه
۴۰۰	نویس، چهارطاقی
۴۰۱	نیاسر، آتشکده
۴۰۳	نیاسر، غار
۴۰۵	نیایشگاه بیستون

۴۰۷

و

۴۰۹	ورجووی، معبد، نیایشگاه
۴۱۰	ونداده، چهارطاقی

۴۱۳

ه

۴۱۵	هدر، دخمه
۴۱۵	هگمتانه، محوطه
۴۱۷	هینزا، معبد

۴۱۹

پیوست

۴۲۱	آذرفرنبغ، آتشکده
۴۲۲	آناهیتا، آتشکده (استخر)
۴۲۲	اباذر نیر، معبد
۴۲۳	اردشیر اول، آرامگاه
۴۲۳	اردشیر دوم، آرامگاه

۴۲۴	اردشیر سوم، آرامگاه
۴۲۴	اردکان، چهارطاقی
۴۲۵	افراسیاب، چهارطاقی
۴۲۷	باکو، آتشکده
۴۲۸	بردک سیاه، کاخ
۴۲۹	حوض برد عاشقان، آتشدان
۴۲۹	برمدلک، آتشدان
۴۳۰	بروجرد، آتشکده
۴۳۲	بلقیس، آتشکده
۴۳۳	بی بی غار، معبد
۴۳۴	تخت کیکاووس
۴۳۴	تمر، چهارطاقی
۴۳۴	تیسفون، کاخ
۴۳۷	چاه سبز، معبد
۴۳۷	چنگیه، آتشکده
۴۳۸	خرمایک، چهارطاقی
۴۳۸	خشایارشای اول، مقبره
۴۴۹	خوار، آتشکده
۴۴۰	دارا باغ، چهارطاقی
۴۴۰	داریوش اول، آرامگاه
۴۴۱	داریوش دوم، آرامگاه
۴۴۲	داریوش سوم، آرامگاه
۴۴۲	دانش کسن، معبد
۴۴۳	دره شام، محوطه باستانی
۴۴۴	دژ بلقیس
۴۴۵	دهکده زرد (سه بنای دهکده زرد)
۴۴۶	دورا اورپوس، معبد
۴۴۷	سحر، معبد
۴۴۷	سمیران، قلعه
۴۴۸	سمیرم، آتشدان
۴۴۸	سمیرم، قلعه سنگی
۴۴۸	سنت استپانوس، کلیسا
۴۵۰	سورپ سرکیس، کلیسا
۴۵۱	سهل آباد، چهارطاقی
۴۵۲	شیرگاه، آتشدان
۴۵۳	قاضی کندی، چهارطاقی

۴۵۳	قلات‌شاه، دژ
۴۵۴	قلعهٔ قلی، چهارطاقی
۴۵۴	قیزقاپان، گوردخمه
۴۵۶	کرکوی، چهارطاقی
۴۵۶	کور و کچ، گوردخمه
۴۵۶	کویک، آتشکده
۴۵۶	کهنک، چهارطاقی
۴۵۶	کیماک، چهارطاقی
۴۵۹	گمه ملک، آتشگاه
۴۵۹	گورشخ بایزی، آتشگاه
۴۵۹	گیلوان، آتشکده
۴۶۰	لار، چهارطاقی
۴۶۱	مکتب‌خانه، چهارطاقی
۴۶۲	مووین، چهارطاقی
۴۶۳	نسا، معبد (۱)
۴۶۳	نسا، معبد (۲)
۴۶۴	نیایشگاه، قره‌کلیسا
۴۶۵	هاترا، معبد
۴۶۵	هندوها، معبد
۴۶۷	هی بیس، معبد
۴۷۳	کتابنامه

پیشگفتار

شمار اندک اطلاعات در زمینه معماری ایران، به‌ویژه آثار معماری پیش از اسلام، که به‌سبب دیرینگی دچار فرسودگی و تخریب شده‌اند، همواره یکی از دغدغه‌های نگارنده بوده است. با توجه به تعدد دانشجویان رشته معماری و گرایش‌های مرتبط با آن، کمبود واحدهای درسی در زمینه مطالعه و شناخت معماری ایران به‌شدت احساس می‌شود. از سال ۱۳۷۵، در پی تدریس درس‌های "مطالعه و شناخت بناهای پیش از اسلام ایران" و "طرح مرمت و احیای محوطه‌های باستانی" در مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی، مطالعه و گردآوری اطلاعات در مورد این بخش از تاریخ معماری ایران، که همسو با علاقه شخصی نگارنده نیز بود، آغاز شد. این سخن‌گیرشمن به نقل از هرودت - در کتاب *هنر ایران، ماد و هخامنشی* - که ایرانیان در پیش از اسلام معبد نداشتند، انگیزه‌ای شد تا در کنار نگاهی عمیق‌تر به بناهای دینی این دوره، به بررسی ویژگی‌های معماری آن بپردازم. اکتشافات باستان‌شناسی تپه زاغه قزوین و شاخص بودن یکی از فضاهای آن به نام معبد منقوش زاغه مربوط به هزاره ششم تا هفتم ق.م، دلیل محکمی بر رد ادعای هرودت و سرآغاز تحقیقات این کتاب شد. کتاب حاضر نتیجه بیش از هفده سال تحقیق درباره بناهای دینی پیش از اسلام ایران، از هزاره هفتم ق.م. تا ابتدای سده هفتم م. است. از سال ۱۳۷۸ در تحقیق درس‌های مختلف دوره دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس نیز بر بناهای دینی این دوره تأکید شد و رساله دکتری نگارنده نیز با عنوان «بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی سده‌های نخست اسلامی ایران» با راهنمایی دکتر محمدرضا پورجعفر و مشاوره دکتر محمود طاووسی و دکتر علی‌اصغر میرفتاح به انجام رسید. در این رساله، بناها به ترتیب زمانی و دوره تاریخی و در دوره ساسانی با توجه به مکان، طبقه‌بندی شدند.

در این کتاب، تمام بناهای دینی دوره‌های قبل از اسلام مانند اقوام کهن، مادها، هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان بررسی شده است که شامل نیایشگاه‌های صخره‌ای، محوطه‌های مقدس، آرامگاه‌های صخره‌ای، آتشدان‌ها، بناهای مذهبی چهارگوشه و آرامگاه‌های شاهان، معابد آناهیتا، آتشکده‌های بزرگ و کوچک و چهارطاقی‌هایی است که در مراکز مهم استان‌ها و در مسیر راه‌های کهن باستانی قرار داشتند. برخی از کاخ‌های این دوره که به کاخ-آتشکده موسوم‌اند، به‌همراه کلیساها و کنیسه‌های این دوره نیز بررسی شده‌اند. از این‌رو با توجه به این‌که در کنار آرامگاه‌های مهم شاهان و بزرگان این دوره، مراسم مذهبی برگزار می‌شده، این ابنیه نیز به مثابه بنای دینی معرفی شده‌اند. اگر در قلعه‌شهر یا تپه‌ای بنا یا آتشدانی قرار داشته باشد، بنای دینی با نام قلعه‌شهر و تپه معرفی شده و نقوش برجسته‌ای که نقش خدایان در آن باشد نیز در آن مجموعه آمده است.

در این کتاب، همه بناهای دینی شناخته‌شده در ایران تا ابتدای قرن اول هجری به ترتیب حروف الفبا معرفی شده‌اند. در این معرفی، پس از نام بنا، محل و نشانی آن، اطلاعات مربوط به هر بنا، با توجه به منابع کتابخانه‌ای موجود و برداشت میدانی نگارنده از برخی بناهای دینی پیش از اسلام ایران، ارائه می‌شود. برای گردآوری و ثبت و ضبط از کتب تاریخ هنر مربوط به دوره‌های پیش از تاریخ، ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و همچنین از مقاله‌ها و کتاب‌های باستان‌شناسان ایرانی و خارجی و اسناد دولتی و پایان‌نامه‌های دانشجویی نیز استفاده شده است. برای پرونده‌های ثبتی نیز از سایت دانشنامه تاریخ معماری ایران‌شهر و دفتر ثبت آثار تاریخی سازمان میراث فرهنگی کمک گرفته شد. در بخش اسناد غیرمکتوب از تصاویر و نقشه‌های موجود در کتاب‌ها، پرونده‌های ثبتی بناها، تحقیقات دانشجویان و آرشيو نگارنده که برای تدوین رساله دکتری تهیه شده بود، استفاده شده است. معدودی از بناهای خارج از محدوده فعلی ایران، یا آن‌هایی که اطلاعات درخور توجهی نداشتند، به بخش پیوست فرهنگ‌نامه منتقل شدند. در نهایت اطلاعات حدود دویست‌وهشتاد بنای دینی پیش از اسلام که در درون و برون مرزهای کنونی ایران قرار دارند، در این کتاب گردآوری شده‌اند که امید است سرچشمه مفیدی برای تحقیقات آتی تاریخ معماری ایران باستان باشد.

در پایان از مدیر محترم وقت گروه تاریخ معماری و مرمت دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهیدبهشتی، جناب آقای دکتر مهرداد قیومی، برای راهنمایی‌های سودمندشان؛ از جناب آقای مهندس فرهاد نظری به پاس راهنمایی برای ساماندهی مطالب و در اختیار نهادن کتاب‌های مرجع و پرونده‌های ثبتی مرتبط با موضوع؛ از سرکار خانم‌ها مهندس سمیه جمشیدی و مهندس زینب تقی‌پور به پاس بیش از یک سال همکاری در گردآوری مطالب؛ از جناب آقای حجت‌الله سلیمانی و فرزندانم محمدهاتف و سروش کشوادی برای همکاری در بخش برداشت از بناها و ترسیم نقشه‌ها و تایپ بخشی از مطالب؛ از جناب آقای هادی عادل‌خانی برای حروف‌چینی و صفحه‌آرایی متن و نیز از سرکار خانم مهندس آناهیتا رنجبر که طراحی جلد را بر عهده داشتند و در نهایی کردن متن و به‌انجام رساندن آن صمیمانه و بی‌شائبه همکاری کردند بسیار سپاسگزارم.

همچنین در انتشارات دانشگاه شهیدبهشتی از سرکار خانم‌ها آذر مه سنجری و علیّه جباری که بازبینی نهایی متن را عهده‌دار بودند و نکات مفیدی را یادآور شدند قدردانی می‌کنم. از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی که از گزارش‌های درسی آنان در دروس "شناخت بناهای پیش از اسلام" و "طرح مرمت و احیای محوطه‌های باستانی" بهره گرفته‌ام و نام آن‌ها در زیر تصاویر یا منابع مدخل‌ها آمده‌است تشکر می‌کنم.

مقدمه

۱.۱. کلیات

هنر معماری از بارزترین مظاهر تمدن هر قوم است که چگونگی برخورد یک ملت با مسائل مربوط به حیات و بینش وی از جهان خلقت را به بهترین نحو بازگو می‌کند. معماری مکان تبلور و تظاهر کالبدی مجموعه‌ای از رابطه‌ها و عواملی است که به نیروی نیازهای ویژه، با یکدیگر تلاقی می‌کنند تا ابزاری تازه را به وجود آورند. انسان‌ها فقط به ساختن فضاهایی که به طور مستقیم از نیازهای مادی و روزمره ناشی می‌شود، همت نمی‌گمارند. معماری نیز همچون دیگر هنرهای عالی، حاصل پیوند روح و احساس هنرمند با فهم زمانه وی است. در این میان، گاه انسان فضایی را تنها برای عبادت و نیایش معبودش، به وجود می‌آورد. در این کتاب، بنای مذهبی به منزله مکان نیایش و جایی که کارکرد مذهبی دارد تعریف شده است. به این ترتیب، علاوه بر آتشکده‌ها، محوطه‌های مقدس، تخت‌ها و سکوه‌های مقدس، کاخ- آتشکده‌ها، و آرامگاه‌هایی که در آن‌ها یا در کنار آن‌ها مراسم مذهبی برگزار می‌شد نیز در این مجموعه قرار گرفتند.

دین نیز به عنوان زیربنای فرهنگ جوامع مذهبی، بر هنر زمانه خویش تأثیر می‌نهد و فضایی با عنوان معماری دینی را خلق می‌کند، چرا که نیاز به پرستش وجودی برتر از ابتدای خلقت انسان، همواره با وی عجین بوده است. در ایران زمین، مذهب از ابتدای حیات هنر و معماری، ناظر بر آن و در زمان رشد و کمال به صورتی پشتیبان آن بوده است. قدمت چند هزارساله ساخت بناهای دینی، (معبد منقوش زاغه هزاره ششم پیش از میلاد) بیانگر این است که یکی از کهن‌ترین پرستشگاه‌ها در تاریخ معماری دینی جهان، در ایران قرار دارد.

با توجه به کمبود مطالعات متمرکز در مورد بناهای دینی پیش از اسلام ایران و این که گردآوری اسناد مربوط به این بناها و معرفی و ارائه اطلاعات آن‌ها برای محققان تاریخ معماری ایران بسیار سودمند است و با فراهم آوردن امکان پژوهش‌های عمیق و گسترده‌تر درباره تاریخ معماری به ویژه معماری دینی ایران می‌تواند به ارتقای پویایی علمی و فرهنگی ایران بینجامد، در این کتاب همه بناهای دینی پیش از اسلام ایران بررسی شد. گستردگی حوزه تحقیق موجب شد تا کتاب حاضر با نام فرهنگ‌نامه بناهای دینی پیش از اسلام، حوزه وسیع‌تری را دربرگیرد که با شناخت کل آثار دوره پیش از اسلام ایران فاصله کمی پیدا کرده است. هدف این کتاب گردآوری اطلاعات مربوط به بناهای دینی ایران پیش از اسلام و ثبت اطلاعات و مستندسازی از آن‌هاست تا در نهایت به ارتقای آگاهی محققان تاریخ معماری ایران؛ بالابردن سطح کمی و کیفی پژوهش‌های معماری و شهرسازی

و گسترش اطلاعات درباره فرهنگ و هنر ایران پیش از اسلام منجر شود.

۲.۱. تعاریف

تعریف کلی این کتاب به تعریف مفردات آن - فرهنگ‌نامه، بنای دینی، دوره پیش از اسلام و ایران - وابسته است. با تعریف هر یک از مفردات، رویکردها و دیدگاه‌های اصلی این کتاب مشخص می‌شود.

۱.۲.۱. فرهنگ‌نامه

فرهنگ‌نامه‌های تخصصی محصول تراکم علم و تحقیق است. با توجه به زمان طولانی تحقیق نگارنده در زمینه مباحث این کتاب و با عنایت به اینکه تحقیق کامل در زمینه همه بناهای مطرح شده در این فرهنگ‌نامه از توان یک محقق خارج است، چاپ و انتشار آن موجب روشن شدن کاستی‌ها و تحقیق بیشتر محققان علاقه‌مند این حوزه می‌شود و از اتلاف وقت و کارهای تکراری جلوگیری می‌کند.

۲.۲.۱. بناهای دینی

منظور از بناهای دینی در این کتاب، بناهایی است که در آن‌ها کارکرد دینی وجود داشته و به یکی از ادیان پیش از اسلام ایران مانند دین زرتشت، مسیحیت، دین یهود و دیگر دین‌ها از هزاره ششم ق.م. تا ابتدای دوره اسلامی مربوط بوده‌اند. شایان ذکر است که در شناخت آثار معماری، فعل معماری و معمار بناها بررسی نشده است. این بناها شامل آتشکده، آتشگاه، چهارطاقی، سکوه‌های آتش، محوطه‌های مقدس، مهرابه‌ها و غارهای نیایشگاهی، آرامگاه‌های مقدس مانند آرامگاه‌های شاهان که در جوار آن‌ها مراسم دینی برگزار می‌شده، بناهای چهارگوشه با پلان چلیپا مانند کعبه زرتشت، کلیساها، کنیسه‌ها، آرامگاه پیامبران و معابد اقوام کهن مانند معابد ایلامی است.

۳.۲.۱. پیش از اسلام

منظور از دوره پیش از اسلام در این کتاب، محدوده هزاره هفتم ق.م. تا زمان هجرت پیامبر اسلام از مکه به مدینه و آغاز سده اول هجری است. در این کتاب، برخی از بناها که در سده‌های نخست هجری قمری ساخته شده بودند و به کار گرفته می‌شدند، ولی کارکردشان همچنان مرتبط با بناهای مذهبی پیش از اسلام است نیز بررسی و در مداخل هر کدام، اطلاعات آن‌ها آورده شد.

۴.۲.۱. ایران

با توجه به گستردگی سرزمین ایران در دوره‌های مختلف، به‌ویژه در دوره هخامنشیان، در این فرهنگ‌نامه به بناهای دینی پیش از اسلام که در داخل نقشه فعلی کشور ایران قرار دارند، پرداخته شد. تعداد بی‌شماری از این نوع بناها مانند آتشکده هیبیس مصر در سرزمین بزرگ ایران در دوره هخامنشی قرار داشتند در پیوست کتاب معرفی شدند.

۳.۱. مخاطب

دو گروه مخاطب خاص و عام می‌توانند از این اثر استفاده کنند. مخاطبان عام که به فرهنگ و معماری ایران علاقه‌مندند و مخاطبان خاص شامل پژوهشگران تاریخ معماری و دانشجویان که از طریق فرهنگنامه می‌توانند با آثار مذهبی پیش از اسلام در ایران و اطلاعات آن‌ها آشنا شوند.

۴.۱. منابع

برای گردآوری و ثبت و ضبط اطلاعات، از کتاب‌های تاریخ هنر و تاریخ معماری مربوط به دوره‌های پیش از تاریخ، ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و نیز از مقاله‌ها، کتاب‌های باستان‌شناسی ایرانی و خارجی، پایان‌نامه‌های دانشجویی، اسناد دولتی و گزارش‌های ثبت آثار تاریخی نیز بهره گرفته شد. برای پرونده‌های ثبتی از وبگاه دانشنامه تاریخ معماری ایران‌شهر و دفتر ثبت آثار تاریخی سازمان میراث فرهنگی استفاده شد.

در بخش اسناد غیرمکتوب از تصاویر و نقشه‌های موجود در کتاب‌ها، پرونده‌های ثبتی بناها، تحقیقات دانشجویان و آرشیو نگارنده که برای تدوین رساله دکتری فراهم شده بود، استفاده شد. منابع درجه اول این کتاب عبارت است از:

الف) بناهای دینی پیش از اسلام؛ شامل برداشت‌های میدانی، که با توجه به نبود نقشه و عکس مناسب در مورد برخی از بناها از جمله آتشکده کنارسیاه، ابیانه، فراشیند و برخی دیگر، مراجعه مستقیم و برداشت و مستندسازی توسط نگارنده و گروه همکار انجام گرفته است؛

ب) منابع مکتوب، شامل کتاب‌های باستان‌شناسان، کتاب‌های تاریخ عمومی، کتاب‌های مربوط به هنر و معماری پیش از اسلام، رساله‌های دکتری، گزارش‌های باستان‌شناسی، اسناد دولتی و پرونده‌های ثبتی؛
ج) منابع شفاهی شامل مصاحبه و گفت‌وگو با باستان‌شناسان و اهل فن؛

د) منابع تصویری شامل نقشه‌های بناها، محوطه‌های باستانی و نقشه بافت‌های تاریخی، عکس‌های هوایی.

منابع درجه دوم این کتاب عبارت است از:

ه) پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد؛

و) پروژه‌های مطالعه و شناخت بناهای پیش از اسلام که به راهنمایی نگارنده در طول سال‌های تدریس صورت گرفته است؛

ز) گزارش‌های مرمت؛

ح) تاریخ‌های دوره‌ای و سبکی؛

ط) مقاله‌های مرتبط با معماری پیش از اسلام ایران؛

۱.۴.۱. دامنه زبانی اطلاعات

در این کتاب، بیشتر از منابع فارسی استفاده شده است، به جز مقاله‌های باستان‌شناسان در فرهنگ‌نامه

ایرانیکا که از زبان انگلیسی برگردانده شدند و کتاب *آتشکده‌های ایران* نوشته کلوس شیپمن که به زبان آلمانی نگاشته شده است.

۲.۴.۱. دامنه مکانی اطلاعات

اطلاعات و دانش درباره معماری ایران در بسیاری از نقاط دیگر جهان پدید آمده است؛ در نتیجه علاوه بر منابع داخلی، بررسی کتاب‌ها و مقاله‌هایی که در خارج از کشور در مورد موضوع کتاب وجود دارد از توان نگارنده خارج است و امید می‌رود دیگر دانشجویان و علاقه‌مندان به تحقیق در این زمینه بپردازند.

۵.۱. دامنه مکانی، زمانی و زبانی موضوع

الف) دامنه مکانی موضوع: در این فرهنگ‌نامه گستره جغرافیایی فعلی ایران در نظر گرفته شده، بنابراین شامل سرزمین ایران بزرگ در دوره‌های مختلف سیاسی، حکومتی، و حوزه نفوذ فرهنگ ایرانی نیست.
ب) دامنه زمانی موضوع: آغاز دامنه زمانی موضوع حدی ندارد و بسته به یافته‌های باستان‌شناسی ممکن است تا هر زمان عقب برود. در حال حاضر، قدیمی‌ترین بنای دینی شناخته‌شده در ایران مربوط به هزاره هفتم ق.م. است. انتهای دامنه زمانی موضوع نیز سده اول هجری است.

۱-۶. ساختار کتاب

این کتاب بر آثار گذشته تأکید دارد و مداخل نام آثار مذهبی پیش از اسلام ایران است. اطلاعات اولیه بناها یک‌دست نبود و در بسیاری از اوقات، فقط نام یک اثر، بدون نشانی در دسترس بود، با این حال سعی شد در هر مدخل، علاوه بر نام اثر و نام‌های مترادف آن، نوع و دوره معماری، نشانی اثر و مشخصات بنا به همراه نظر محققان و اسناد غیرمکتوب مانند عکس‌ها و نقشه‌ها و منابع ارائه شود. برای ساماندهی مطالب از شیوه فرهنگ‌نامه معماری ایران بهره گرفته شد و بخش‌ها براساس حروف الفبا دسته‌بندی شد. اگر درباره بنایی با چند واژه متفاوت امکان ورود اطلاعات وجود داشت، متداول‌ترین نام اساس قرارگرفت و نام‌های دیگر بخش‌ها به آن ارجاع داده شد. در ابتدا، هر مدخل با نام شناخته‌شده اثر آورده شده و نوع معماری مانند چهارطاقی یا آتشکده پس از آن قرار گرفت.

ترتیب ارائه اطلاعات به صورت زیر است:

الف: نام اثر

ب: نام‌های مترادف

ج: نوع معماری

د: دوره معماری

ه: نشانی اثر (طول و عرض جغرافیایی، ارتفاع از سطح دریا، عکس هوایی)

و: مشخصات بنا

ز: نظر محققان

ح: منابع و اسناد غیرمکتوب (عکس‌ها و نقشه‌ها)

بناهایی که خارج از مرز فعلی ایران قرار دارند و اطلاعات و مستندات کافی برای ارائه آن‌ها در اختیار نیست یا درمورد کاربری مذهبی آن‌ها و تعلق‌شان به دوره پیش از اسلام تردید وجود دارد به بخش پیوست منتقل شدند.

در نهایت امیدوارم مطالب و مداخل این تحقیق به کمک محققان اصلاح شود تا موجبات بسط و گسترش اطلاعات این دوره از تاریخ معماری ایران فراهم آید.